

Psycholinguistic Mechanisms of the Formation of Coherent Speech in Typically Developing and Intellectually Disabled Children

Saipova Xilola Abdulxamitovna

Associate Professor, Department of Inclusive Education Fergana State University

Email: saipovahilola3@gmail.com

Abstract. There are qualitatively significant differences between the psycholinguistic mechanisms of coherent speech formation in healthy and mentally retarded primary school students. These differences are manifested at all stages of the speech formation process - motivational, programming, lexico-grammatical, and motor.

Keywords: speech, composition, children, knowledge, psychological, activity.

Sogʻlom va aqli zaif bolalarda bogʻlanishli nutq shakllanishining psixolingvistik mexanizmlari

FarDU inklyuziv taʼlim kafedrasida dotsenti

Saipova Xilola Abdulxamitovna saipovahilola3@gmail.com

Annotatsiya. sogʻlom va aqli zaif boshlangʻich sinf oʻquvchilarida bogʻlanishli nutq shakllanishining psixolingvistik mexanizmlari oʻrtasida sifat jihatidan sezilarli farqlar mavjud. Bu farqlar nutq hosil qilish jarayonining barcha bosqichlarida – motivatsion, dasturlash, leksik-grammatik va motorik bosqichlarda namoyon boʻladi.

Kalit soʻzlar: nutq, kompozitsiya, bolalar, bilim, psixologik, faoliyat

Аннотация. Существуют качественно значимые различия между психолингвистическими механизмами формирования связной речи у здоровых и умственно отсталых учащихся начальных классов. Эти различия проявляются на всех этапах процесса речеобразования - мотивационном, программирующем, лексико-грамматическом и моторном.

Ключевые слова: речь, композиция, дети, знания, психологические, деятельность.

2026

Kirish. Nutq shakllanishi insonning eng murakkab va noyob qobiliyatlaridan biri bo‘lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida ro‘y beradi. Psixolingvistika fani aynan nutqning psixologik mexanizmlarini, uning shakllanishi va ishlash qonuniyatlarini o‘rganadi. Bolalarda nutq shakllanishining psixolingvistik mexanizmlarini tushunish nafaqat nazariy, balki katta amaliy ahamiyatga ham ega, chunki bu bilimlar nutq buzilishlarining oldini olish va ularni bartaraf etish uchun zarur ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Psixolingvistika fanining asoschisi A.A.Leontev o‘zining asarida shunday yozadi: “Psixolingvistika – bu nutq faoliyatining qonuniyatlarini, nutqni generatsiyalash va idrok etish jarayonlarini, shuningdek, ontogenezda til tizimining shakllanishini o‘rganadigan fandır”¹. Ushbu ta’rif psixolingvistikaning tadqiqot predmetini aniq belgilab beradi va bolalarda nutq shakllanishi muammosining ushbu fan doirasidagi o‘rnini ko‘rsatadi. O‘zbek psixolingvistikasining rivojlanishiga munosib hissa qo‘shgan olim A.S.Ashirov o‘zining tadqiqotlarida quyidagicha ta’kidlaydi: “Nutq ontogenezini o‘rganish bolaning ruhiy rivojlanishini tushunishning kaliti hisoblanadi, chunki nutq tafakkur, xotira, diqqat va boshqa psixik jarayonlar bilan uzviy bog‘liqdir”². Muallifning bu fikri nutq shakllanishining kompleks tabiatini ta’kidlaydi.

Bolalarda nutq shakllanishi psixolingvistikaning eng muhim va murakkab tadqiqot yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Nutq ontogenezi – bu bolaning tug‘ilgan kundan boshlab uning til tizimini o‘zlashtirish jarayonini o‘z ichiga oladi. Ushbu jarayon nafaqat til birliklarini eslab qolish, balki murakkab kognitiv, neyrologik va ijtimoiy mexanizmlarning birgalikdagi faoliyatini talab qiladi. A.A.Leontev ta’kidlaganidek, nutq faoliyati – bu “shaxsning ehtiyojlarini qondirish maqsadida amalga oshiriladigan, maqsadga yo‘naltirilgan, motivatsiyalangan, predmetli faoliyat”. Psixolingvistika fani nutqning shakllanishini o‘rganishda ko‘plab nazariy yondashuvlarni taklif qiladi. L.S.Vigotskiyning fikricha, nutq va tafakkur dastlab alohida rivojlanib, keyinchalik birlashadi va “verbal tafakkur” hosil qiladi. Bu nazariya bolaning nutqiy rivojlanishini

¹ Леонтьев А.А. Основы психоллингвистики. – Москва: Смысл, 2003. – С. 16.

² Аширов А.С. Психоллингвистика асослари. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 34.

tushunishda muhim ahamiyatga ega, chunki u nutqning kognitiv funksiyasi ni ta'kidlaydi. T.V.Axutina Leontevning modelini rivojlantirib, nutq ishlab chiqarishning neyrolingvistik modelini yaratdi. U quyidagicha yozadi: "Nutq ishlab chiqarish jarayoni bir necha darajalarni o'z ichiga oladi: semantik dasturlash, grammatik strukturalash, motorli dasturlash va artikulyatsiya"³. Bu model nutq buzilishlarini tahlil qilishda muhim metodologik ahamiyatga ega.

O'zbek tilshunosi E.A.Begmatov nutq faoliyatining milliy-madaniy xususiyatlarini o'rganib, quyidagicha ta'kidlaydi: "Nutq faoliyati universal psixolingvistik qonuniyatlarga bo'ysunsa-da, har bir tilda o'ziga xos xususiyatlarga ega. O'zbek tilida nutq faoliyati o'zbek tili grammatik tuzilmasining agglutinativ xususiyati bilan belgilanadi"⁴.

Nutq ontogenezini tushuntiruvchi bir nechta asosiy nazariyalar mavjud. Noam Xomskiyning generativ grammatika nazariyasiga ko'ra, bolalar tug'ma til o'zlashtirish qurilmasi bilan tug'iladilar. Bu qurilma universal grammatikani o'z ichiga oladi va bolaga har qanday tilni nisbatan qisqa vaqt ichida o'zlashtirishga imkon beradi hamda bolalar til qoidalarini abstrakt darajada o'zlashtirib, yangi gaplar hosil qilish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

O'zbek psixolingvistikasi sohasida A.T.Yo'ldoshev nutq hosil qilish jarayonining o'zbek tiliga xos xususiyatlarini tadqiq etgan. Uning fikricha, o'zbek tilida nutq hosil qilishning leksik-grammatik bosqichi boshqa tillarga nisbatan murakkab xususiyatlarga ega, chunki agglutinativ tuzilish tufayli so'z shakllarini hosil qilish ko'p bosqichli jarayonni talab etadi⁵. Yo'ldoshevning bu fikri alohida e'tiborga loyiq, chunki u o'zbek

³ Axutina T.B. Порождение речи. Нейролингвистический анализ синтаксиса. – Москва: Издательство МГУ, 1989. – С. 67.

⁴ Бегматов Э.А. Хозирги ўзбек адабий тили. Тошкент: Фан, 1985. Б. 45.

⁵ Yo'ldoshev A.T. O'zbek tilida nutq hosil qilishning psixolingvistik xususiyatlari. T.: "Fan", 2017. 164 b.

tilida ta'lim oluvchi aqli zaif bolalar uchun grammatik shakllantirish bosqichining ikki barobar qiyin bo'lishini tushuntiradi. Darhaqiqat, agglutinativ tildagi qo'shimchalar tizimi analitik tillardagi yordamchi so'zlarga nisbatan abstraktroq bo'lib, aqli zaif bolalarning zaif abstrakt tafakkuri sharoitida qo'shimcha to'siqlar yaratadi.

Shu bois psixolingvistik yondashuv nafaqat tilni o'rgatish, balki nutqni **korreksion rivojlantirishda** ham asosiy metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Bolalarda nutq shakllanishining psixolingvistik mexanizmlari murakkab, ko'p qirrali jarayon bo'lib, u biologik, kognitiv va ijtimoiy omillarning o'zaro ta'sirini o'z ichiga oladi. Zamonaviy psixolingvistika ushbu jarayonni tushinishda integrativ yondashuvni qo'llaydi, ya'ni turli nazariy yo'nalishlarning yutuqlarini birlashtiradi. Nutq shakllanishi mexanizmlarini chuqur o'rganish nafaqat fundamental ilmiy ahamiyatga ega, balki pedagogika, logopediya va bolalar psixologiyasi amaliyotida muhim qo'llaniladi. Kelgusida neyrotasvir texnologiyalari va katta ma'lumotlar tahlili bu sohada yangi kashfiyotlar qilish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Львов М.Р. Методика развития речи младших школьников. Москва: Просвещение, 1985. С. 34
2. Ладыженская Т.А. Система работы по развитию связной устной речи учащихся. Москва: Педагогика, 1975. С. 45.
3. Йўлдошева Ш. Бошланғич синфларда она тили ўқитиш методикаси. Тошкент: Ўқитувчи, 2010. Б. 56.
4. Lev Vygotsky. Myshleniye i rech (Tafakkur va nutq). M.: Pedagogika, 1982.
5. Aleksey Leontiev. Deyatelnost. Soznaniye. Lichnost (Faoliyat. Ong. Shaxs). M.: Politizdat, 1977.
6. Daniil Elkonin. Psixologiya obucheniya mladshego shkolnika. M.: Prosveshcheniye, 1974.
7. Jean Piaget. The Psychology of the Child. New York: Basic Books, 1972.
8. Nazarova G.X. Maxsus pedagogika asoslari. Toshkent: Fan va texnologiya, 2019.